

H. V. GREGERSEN: PLATTYSK I SØNDERJYLLAND. *En undersøgelse af fortyskningens historie indtil 1600-årene. Odense Universitetsforlag 1974. 393 s. Kr. 112.*

Man kan ikke lade være med at blive imponeret, når man bemærker, hvor meget H. V. Gregersen ved siden af sit krævende undervisningsarbejde har formået at udrette som forsker, udgiver og skribent. En anelig række af artikler og afhandlinger med emner fortrinsvis fra Sønderjyllands historie foreligger allerede fra hans hånd. Nu har han yderligere udgivet en meget omfattende og grundig undersøgelse af fortyskningens historie i Sønderjylland, som han i december 1974 forsvarede for doktorgraden ved Odense Universitet.

Det er et meget væsentligt emne, Gregersen har taget op til undersøgelse, spørgsmålet om, hvornår og i hvilken udstrækning det plattyske sprog er kommet i anvendelse som det, forfatteren har valgt at kalde »kultursprog«, i Sønderjylland som helhed, d.v.s. det sprog, som med tiden blev fremherskende i administrationen og også på det kirkelige område og tillige til en vis grad som talesprog, dog kun indenfor de højere sociale lag. Fremstillingen føres frem til 1600-tallet, da det højtyske sprog gradvis afløste det plattyske. H. V. Gregersen har givet et meget værdifuldt bidrag til forståelse af fortyskningens historie i Sønderjylland, og hans »tese« (eller hypotese) er den, at det sprogskifte, som foregik i Sydslesvig i tiden efter 1800, må forklares ud fra den kendsgerning, at det plattyske sprog (og senere det højtyske) gennem de mange århundreder havde været det eneste »kultursprog«, mens den danske (sønderjyske) dialekt kun anvendtes som talesprog i landbefolkningen og i de lavere sociale lag i byerne.

Det omfattende værk er delt op i to hovedafsnit: I det første, »Sønderjylland fra Ejder og Levensau til Kongeå og Kolding fjord«, behandles i en række afsnit tiden fra 808 til 1440, i andet afsnit, »Sønderjylland fra Skelbæk og Flensborg fjord til Kongeå og Kolding fjord«, er det tiden efter 1440 frem til 1600-årene, der behandles, men således, at fremstillingen er koncentreret om det område, der sædvanligvis kaldes Nordslesvig. I en kort indledning, hvor problemstillingen ridses op, går forfatteren endnu længere tilbage, idet han kommer ind på det tidligere så omdiskuterede problem om anglerne, og han slutter sig her til den opfattelse, som flere forskere (bl.a. stednavneforskeren Anders Bjerrum) er nået til, nemlig at anglerne, hvis sprog var vestgermansk, ikke nordisk, næppe kan have været hjemmehørende i Sønderjylland (Angel). Det kan således fastslås, at det danske sprogs oprindelige område strakte sig ned til det ubebyggede område syd for linjen Eckernförde-Danevirke.

I første hovedafsnit anvendes en væsentlig del af pladsen til en udførlig gennemgang af den politiske og kirkelige udvikling. Disse afsnit rummer i og for sig ikke noget nyt, men de har værdi, fordi forfatteren her har sammenfattet, hvad både danske og tyske historikere har skrevet om disse forhold. Når forfatteren beskæftiger sig så indgående med disse sider af udviklingen, er det na-

turligvis for at ridse baggrunden op for den sprogligt-kulturelle udvikling og betingelserne for, at det plattyske sprog trængte frem. Først når de skriftlige kilder dukker op i 13. og 14. århundrede, kan forskningen af bogens egentlige emne begynde.

Det er den politiske udvikling, som får forfatteren til at lægge et afgørende skel ved året 1440. Fra og med dette år opgav den danske kongemagt alle forsøg på at få ophævet Sønderjyllands særstilling som hertugdømme og det nøje fællesskab med Holsten, som gradvis var kommet i stand i de foregående ca. 200 år. Fra nu af og helt frem til krigsårene 1848–50 udgjorde Sønderjylland (eller Slesvig, som det nu kaldtes) og Holsten et fælles administrationsområde.

Men det plattyske sprogs fremtrængen nord for Ejderen var af flere grunde begyndt længe før. Ved at støtte Abelslægten overfor den danske konge havde de schauenburgske grever i Holsten i sidste halvdel af 13. årh. og videre frem i det 14. årh. på forskellig måde skaffet sig magt nord for den gamle Ejdergrænse, først i landet mellem Ejderen og Danevirke, som de tidligt fik i pant. Derved banedes vej for en fortyskning gennem bosættelse af holstenske adelige og bønder i dette hidtil meget tyndt beboede område, navnlig på halvøerne Dänischwohld og Svansen. Derimod spores der endnu ikke nogen fortyskning i de sønderjyske købstæder, der voksede frem i denne tid – her har det latinske eller det danske sprog længe været benyttet som officielt sprog. En undtagelse er Eckernförde, og for Tønders vedkommende fik man i 1243 en stadsret efter lybsk forbillede til forskel fra de øvrige sønderjyske købstæder, hvilket dog næppe betyder, at byen var tyskpræget på den tid. Der skete blot dette, at man fra benyttelse af latin gik over til plattysk og ikke på noget tidspunkt brugte dansk som skriftsprog som i de øvrige købstæder. Tilsvarende afløstes i byen Slesvig det latinske sprog af plattysk, men latinen holdt sig her længere, formentlig på grund af den store latinkyndige stab af gejstlige, der var knyttet til domkapitlet. Efter 1400 findes plattysk anvendt i Slesvig by, men flertallet af byens indbyggere må dog antages at have været dansktalende endnu langt op i tiden. For gejstlighedens vedkommende kan det allerede i tiden efter 1300 konstateres ved hjælp af navnene, at det tyske element dominerer, og da domkapitlet var, hvad forfatteren kalder en åndelig højborg, kan fortyskningen af gejstligheden i Slesvig by næppe overvurderes – det fik med tiden afgørende betydning for den sproglige udvikling.

I løbet af 14. århundrede sker der en stærk indvandring af holstenske adelsmænd, især i Sydslesvig. Forfatteren har opstillet en liste over navnene på de holstenske adelige, som 1325–50 havde ejendomme i Sønderjylland, hovedsagelig i Angel. Det formodes, at en del af den indfødte sønderjyske adel er sunket ned i bondestanden, mens døtre af sønderjyske adelsmænd er blevet gift med holstenere. Efter 1350 fortsattes holstenske adelsmænds erhvervelse af jord op i Nordslesvig og også på Als. Som en sandsynlig forklaring herpå anføres den mulighed, som »den sorte død« og landbrugs krisen gav holstenere

for at erhverve jord, og dertil kom, at de lagde vægt på kvægopdræt, der betalte sig bedre, og som ikke krævede så meget »mandskab«. Ved indførelse af livegenskab blev det muligt for de nye godsejere at holde på de bønder, der var bosat i de efterhånden ret anselige godsområder.

Når det plattyske sprog i tiden efter 1300 gradvis afløste latinen i store dele af Sønderjylland, må forklaringen ifølge fremstillingen søges i den politiske udvikling med den deraf følgende tyske indflydelse inden for adel og gejstlighed. Der er dog væsentlige områder, hvor det blev dansk, der afløste latinen. Det gælder den del af Vestslesvig, der hørte under Ribebispen, og Als, der hørte til Odense stift. Mest interessant for udviklingen i det nordlige er imidlertid den indflydelse, der udgik fra det såkaldte kollegiatkapitel i Haderslev, der var en slags filial af domkapitlet i Slesvig. Ved kollegiatkapitlet uddannedes de præster, der fik deres virke i Barved syssels provsti, der strakte sig fra Kolding fjord sydpå til og med Øster Løgum sogn. Disse præster fik det danske skriftsprog som kultursprog nr. 2 efter latinen i modsætning til de præster, der uddannedes ved domkapitlet i Slesvig, der fra omkring 1450 fik plattysk som kultursprog. De fik som regel deres virke i hele det nuværende Sydslesvig og i det sydlige af det nuværende Nordslesvig (til og med Løjt sogn), altså op i det område, der senere er blevet kaldt »den skæve firkant«.

Forfatteren mener, at det plattyske sprogs stilling som tillært kultursprog giver forklaringen på, hvorfor det sprog, der nutildags tales i egnene nord for den gamle sproggrænse ved Danevirke, tydeligt adskiller sig fra de plattyske dialekter, som tales længere mod syd. De oprindelig dansktalende egnenes plattyske talesprog er afledt af det plattyske skriftsprog, og han tilslutter sig den opfattelse, at det var det hanseatiske skriftsprog, der dannede grundlaget for det særlige plattyske skriftsprog, som også fik indflydelse på sproget i Danmark, idet en mængde tyske låneord derved kom ind i det danske sprog i tiden 1350–1500. Men da det kun var i byerne og hos de fornemme stænder, at kendskabet til plattysk blev almindeligt, førte påvirkningen ikke til noget sprogskifte hos befolkningen som helhed. Derimod slås det fast, at årsagen til det sprogskifte, der efter mange århundreders forløb fandt sted i det sydlige Sønderjylland først og fremmest må søges i det plattyske sprogs egenmægtige stilling som kultursprog, efter at latinen var kommet på retur. Det var – siges det – de præster, der var uddannet ved Slesvig domkapitel, der bragte kendskabet til plattysk ud til alle afkroge af domkapitlets område og dermed beredte jordbunden for det senere sprogskifte. For befolkningen fik det plattyske sprog et skær af fornemhed, fordi stormænd og købmænd benyttede det, og samtidig blev det et »helligt sprog«, foreløbig ved siden af latinen.

Som tidligere omtalt, lægger forfatteren et afgørende skel i sin fremstilling ved året 1440. Men skellet markeres efter fremstillingen allerede 1431, da Schauenburgerne indtog Flensborg. I Flensborg benyttedes fra nu af det plattyske sprog i dokumenterne, og allerede 1431 blev stadsretten oversat til plattysk. I hele området fra Flensborg og sydpå var dansk i tiden derefter på

egnet sted i kirken eller inden for Haderslevs område. Dokumentet af 1442 er et af de få kildesteder, der nævner folkesproget. Med udtrykket »Haderslevs område« menes formentlig Gl. Haderslev samt Starup.

I landdistrikterne i Nordslesvig formede udviklingen sig forskelligt. I de områder, der hørte under Ribe og Odense stifter, bevarede dansk sin stilling som kultursprog, og det gjaldt også i Barved syssels provsti. Men i de egne, der hørte under Slesvig domkapitel, d.v.s. mod nord til og med Løjt sogn, hvor præsterne havde fået deres uddannelse i Slesvig, blev plattysk kultursproget. Først i reformationstiden blev den sprogligt-kulturelle situation inden for kirken en anden her.

Forfatteren har i gennemgangen af forholdene før reformationen og i det efterfølgende udførlige afsnit om udviklingen i selve reformationsperioden taget tråden op efter det foredrag, som Troels Fink i 1956 holdt i Historisk Samfund for Sønderjylland (trykt i Sønderjyske Aarbøger 1964), og stort set kan det siges, at undersøgelsen bekræfter de formodninger, som Fink dengang fremsatte. Det er lykkedes for Gregersen ad forskellige veje at samle så mange oplysninger, at problemet om de kirkelige sprogforhold bliver klaret så vidt, at en forklaring på, hvorfor kirkesproget (og skolesproget) ned til den nuværende grænse blev dansk og ikke plattysk, lader sig opstille. Af afgørende betydning blev det, at hertug Christian, Frederik I's søn, i 1525 til sit underhold fik overdraget den nordligste del af Sønderjylland, Haderslevområdet og Tørning len. Han fik i dette område i løbet af ganske få år gennemført en luthersk kirkeordning. Han afskedigede den ledende gejstlige i Haderslev, Johan Wulf, og begyndte snart på egen hånd at udstede kaldsbreve for præster i Barved syssel. Arbejdet med gennemførelsen af reformationen blev ledet af to dygtige tyske teologer, som hertugen indkaldte. Den ene, Eberhard Weidensee, blev ved nytår 1526 provst og præst i Haderslev og superintendent over området Haderslev-Tørning. Han har naturligvis holdt sine prædikener i Vor Frue kirke i Haderslev på plattysk. Allerede i 1526 blev præsterne i Barved syssel kaldt til møde i Haderslev for at få forelagt nogle trosartikler, som de havde at rette sig efter. Derimod synes ingen præster fra Tørning len at have været med, vistnok på grund af protester fra Ribebispen (Iver Munk). Men efter herredagen i Odense 1527 blev der fri bane for hertug Christian, og i 1528 blev præsterne fra Tørning len tilkaldt og instrueret om den nye opfattelse af kristendommen. De fik udleveret nogle skriftlige artikler, de såkaldte Haderslevartikler, som rettesnor. Det mest interessante er bestemmelsen om, at præsterne efter prædikenen (på dansk) skal synge litaniet på dansk sammen med menigheden, og at dåbshandlingen skal foregå på dansk. Derimod må det anses for givet, at plattysk er blevet brugt ved den præsteskole, som på samme tid blev etableret i Haderslev, og som fik så stor betydning. Da hertug Christian som konge i 1536 havde gennemført reformationen i Danmark og Norge, ønskede han, at kirkordinansen af 1537 også skulle være gældende for begge hertugdømmer, men planen måtte opgives, og i 1542 fik Sønderjylland og Holsten deres sær-

lige kirkeordinans på plattysk, så at der derved blev skabt en fælles landskirke for hertugdømmerne med plattysk (senere højtysk) som øvrighedssprog. Men én ting var øvrighedssproget, noget andet forkyndelsen på modersmålet. Forfatteren antager, at præsterne, der for hovedpartens vedkommende formentlig har været »landets egne børn«, som det siges, har anvendt den sønderjyske danske dialekt, men også har udtrykt vigtigere religiøse begreber på plattysk, mens latinen nu forsvandt i gudstjenesten.

I de nordslesvigske købstæder fortsattes efter reformationen den gamle skik, at førstepresten benyttede plattysk gudstjenestesprog, andenpresten derimod dansk. Andenpræsterne var dårligere aflønnet end førstepresterne, et tegn på, at dansk betragtedes som et andenrangssprog, hvilket hænger sammen med, at »den herskende klasses« sprog var plattysk. I de nordslesvigske landsogne var der ikke den plattyske tradition, som fandtes i byerne. Trods den plattyske administration havde det plattyske sprog ikke rigtig befæstet sig her. Da en af Christian III's hjælpere, Anthon Keyser (der var tysk), 1542 var blevet superintendent i Haderslev, fik han også tilsynet med kirkerne ned til den kirkesprogsgrænse, der kom til at vare ved til 1850. Det betød, at tilsynet fra nu af blev foretaget af udsendinge, der var fortrolige med det danske sprogs anvendelse i kirkerne. Kilderne kan dog først med nogenlunde vished fastslå, at sprogrænsen mellem dansk og tysk i kirkerne lå fast i tiden efter 1600 – indtil da har tilstandene åbenbart været flydende. Atter understreger forfatteren, at man for at forstå kirkesprogsgrænsen må se på traditionen fra tiden før reformationen.

Selv om sproget i kirkerne altså var eller blev dansk i hele det nuværende Nordslesvig (bortset fra de plattyske gudstjenester i købstæderne), viser undersøgelserne, at de bevarede kirkeregnskabsbøger hovedsagelig er ført på plattysk (som jo var øvrighedssproget). Derimod viser de få bevarede kirkebøger (fra Barved syssels provsti) sig at være ført på dansk eller at skifte over til dansk ret tidligt. Til forfatterens grundighed hører også, at han har undersøgt inskriptioner på kirkeinventar, navnlig på prædikestole. Det viser sig, at inskriptionerne på prædikestolene syd for linjen Løjt-Ravsted-Hostrup hovedsagelig er på plattysk, mens de sogne, der altid har haft dansk kultursprog, i mange tilfælde har benyttet latin – nogle steder er indskrifterne dog her på dansk. Undersøgelsen af kirkeinventaret – foruden prædikestolene også alterkalke, alterstager og gravsten – viser, at det gamle skel endnu levede et stykke ind i 1600-årene mellem det område, der havde hørt under Slesvig domkapitel og det, der havde hørt under kollegiatkapitlet i Haderslev.

Et andet forhold, som søges belyst, er spørgsmålet om skoleforholdene. Fra den katolske tid fandtes særlige kapellanembeder mange steder i sognene, og disse kapellaners opgave har bl.a. været at undervise børnene. Kapellanerne skulle tage sig af de større børn, degnene af de små. Der var langt fra kapellaner overalt, og det må da have været degnene, der var skoleholdere og naturligt nok underviste på dansk. Omend kildematerialet er spinkelt, finder Gre-

gersen det dog tilstrækkeligt til, at han kan være enig med G. Japsen og andre forskere i, at læse- og skrivefærdigheden tidligt har været almindelig udbredt. Også derigennem er dansk blevet sikret som kultursprog. I de nordslesvigske købstæder var sproget plattysk, men det kan iøvrigt konstateres, at man adskillige steder i landsognene langt op i tiden fremsatte ønsker om undervisning i tysk.

Et ofte diskuteret problem strejfes også i bogen: hvor udbredt var kendskabet til plattysk i Nordslesvig i tiden efter reformationen? Her kommer retsprotokollerne fra nogle af købstæderne til hjælp, idet vidneudsagn normalt er givet på plattysk (et emne, Achelis har behandlet for Haderslevs vedkommende). Endnu langt op i 1600-tallet anvendes plattysk, men gradvis afløses det plattyske af højtysk ligesom i Sydslesvig. Forfatteren antager – utvivlsomt med rette – at det for en befolkning med dansk dialekt som dagligsprog har været en voldsom overgang nu at skulle vænne sig til det højtyske, der lå dansk betydeligt fjernere end det plattyske, som mange gennem generationer var blevet fortrolige med.

I de afsluttende bemærkninger går forfatteren uden egentligt kildebelæg uden for sit emne, idet han fremsætter nogle antagelser, der skal tjene til at vise kontinuiteten i udviklingen, når man går længere frem i tiden. Til disse formodninger hører, at det, man senere fandt på at kalde »hjemmetyskheden« i det område, der har fået betegnelsen »den skæve firkant« (nogenlunde svarende til det område af Nordslesvig, som fik sine præster fra Slesvig domkapitel), kan have sin rod i den århundredgamle tradition, der bl.a. kan iagttages ved inskriptioner i kirker samt i bøger og papirer på gamle slægtsgårde. Men forfatteren gør selv med det samme opmærksom på, at der intet bevis kan føres for denne antagelse.

I det hele taget kan det om afhandlingens resultater siges, at forfatteren trods sit ihærdige arbejde med materialet meget ofte må nøjes med formodninger. Det må imidlertid fremhæves, at værket som helhed går dybt ind i et emne, som er af stor interesse, og at forfatteren har lagt fremragende evner for dagen med hensyn til at udnytte alt relevant kildemateriale. Om der kan graves endnu dybere, er svært at afgøre.

Værket afsluttes med et kort, men godt resumé på tysk. Derpå følger en fyldig litteratur-fortegnelse og en liste over det store utrykte kildemateriale, som er draget ind i undersøgelserne. Forfatterens kendskab både til trykt og utrykt materiale er omfattende, og det udbytte, han har fået af sit arbejde med det store, næsten for store stof, har skabt mulighed for at få en langt bedre forståelse af de indviklede sprogforhold i grænselandet, end man hidtil har haft.

Johs. Lomholt-Thomsen